

ZSIDAI ÁGNES

Coactus tamen volui

Úgy vélem, Bibó István életművében *Cicero*, a római filozófus, államférfi és szónok híres mondása: „Coactus tamen volui” – „kényszerítettek, mégis én akartam” – három vonatkozásban is igaz és érvényes. Igaz, mint *jelige*, ugyanis ez az idézet volt a 22 éves szegedi joghallgató *Kényszer, jog, szabadság* című pályaművének mottója. Másodszor: igaz, mint előfeltevéseiből logikailag helyesen levezetett tudományos tétel. (Jelen tanulmányunkban ennek járunk utána.) S harmadszor: igaz, mint Bibó emberi, erkölcsi lény mivoltára, magatartására jellemző mondás: politikai kényszerek között, a szabadon való döntés értelmében.

Elképzelhető, hogy Bibó jelige-választása összefüggött a XIX. század Cicero-recepciójával, egyáltalán az antik történelem iránti megnövekedő érdeklődéssel. Jóllehet, a hatalmasság – alávetettség, kényszerítettség – szabadság a filozófia, az irodalom, s a művészetek örök témái, de talán nem is gondolnánk, hogy a jogról szóló bőséges irodalomban a kényszer *tudományos* fogalma, szerepének tárgyalása – mint a hatalmi elméletek kifinomultabb változata –, csak ekkor jelenik meg, s válik aztán a XX. sz. első feléig alapvető kérdésfeltevésé. A jog, a kényszer és a szabadság problematikája persze belesimul az idealizmus és realizmus filozófiai ellentétének a jogelmélet területén a természetjog és a pozitivizmus formájában megjelelő, több mint kétezer éves ősi vitakérdésbe. Az egyik szélsőséges megfogalmazása szerint „a jog nem más, mint a valóság egy része, társadalmi tények egymással való összefüggése, mely az emberi társadalom erőviszonyait, a hatalmasok akaratát tükrözi vissza”¹, ezzel szemben a másik álláspont azt állítja, hogy „a jog a tiszta értékek világából származó természetjogi szabályoknak”² felel meg.

Persze régi megállapítás, hogy a jog összefügg a hatalommal, a kényszerrel mint társadalmi jelenséggel, mégpedig legtöbbször a szabadság ellentétéként megfogalmazva. Ami

¹ Bibó István: *Jog, kényszer, szabadság*. Magyar Tudományos Akadémia Kézirattára. Ms. 5111/7. In: Zsidai Ágnes: *Jogbölcseleti torzó. Bibó István jogbölcseleti írásainak rekonstrukciója*. Szent István Társulat, Budapest, 2008. 235.o.

¹ i.m.

újdonosság, hogy a XIX. században a pozitivizmus különböző változatainak kibontakozása, konkrétan a törvénypozitivizmus nyomában az újkantianizmus kontinensen való uralkodó válása következtében a hatalomelméleteknek be kellett látniuk, hogy a kényszer nem pusztán tényszerűség (Sein), hanem követelmény, szabály, érvényesség (Sollen) is egyben, s hogy más társadalmi szabályok, pl. az erkölcsiek is gyakorolnak kényszert. A kényszerelméletek aztán tisztázták, hogy a jog olyan követelményrendszer, melyet szükség esetén a mindenkori hatalom kényszer alkalmazásával keresztülvisz. Kérdésként vetődött fel azonban, hogy a kényszer alkalmas kritérium-e a jog más társadalmi szabályoktól való elhatárolásához, a jog differencia specifikájának megragadásához?

A fiatal Bibó István nagy valószínűséggel szegedi professzora, *Horváth Barna* előadásain, írásai révén, valamint *Somló Bódog* és *Moór Gyula* könyveiben találkozott először a kényszerelméletek problémafelvetésével, továbbá azok kritikáival, melynek már 19 évesen – először saját költségén, majd ösztöndíjak segítségével – utána is jár Bécsben, *Hans Kelsen*, *Alfred Verdross*, *Felix Kaufmann* előadásait hallgatva. Feltehetőleg e stúdiumok eredményeképp írja meg a *Jog és kényszer* és *A nemzetközi kényszeraktus elmélete Kelsennél* című szemináriumi dolgozatait. Ezek az „ujjgyakorlatok” szolgálnak alapul az 1933-ban írt jogbölcseleti főművéhez: a *Kényszer, jog, szabadság* című munkájához, mely 1935-ben jelenik meg.³

1. Előfeltevések

Mielőtt azonban a „Coactus tamen volui”, a kényszer és szabadság bibói elemzésébe, valamit ezekkel összefüggően a jog konstrukciójának ábrázolásába belemennék, mintegy előkérdésként rögzítenünk kell ismeretelméleti, ontológiai és módszertani előfeltevéseit.

A XX. század első felében a német kultúrkörben a (jog)filozófiában megkerülhetetlenek az újkantianizmus módszertani tézisei: a *Sein (lét)* és a *Sollen (kellés)* dualizmusának, kettéválasztásának ismeretelméleti előfeltevése, továbbá a *módszertisztaság* – vagyis a lét sajátos törvényszerűségének, a kauzalitás és a kellés normatív törvényszerűségének, sőt széttartásának – követelménye. *Kelsen* a lét és kellés dualizmusát *formállogikai* úton alapozza meg, sőt radikalizálja azt. A kettő egymásból való

³ Ld. Zsidai Ágnes: *Út a szubjektum felé. (Hans Kelsen, Horváth Barna és Bibó István jogelméleti kényszervitája)* In: Hans Kelsen jogtudománya. Tanulmányok Hans Kelsenről. (Szerkesztette: Cs. Kiss Lajos) Gondolat Kiadó – MTA Jogtudományi Intézet – ELTE Állam-és Jogtudományi Kar, Budapest, 2007. 762-771.o.

levezethetlenségének következtében a lét és kellés ontológiai problémáját az *ismeretelmélet* területére csúsztatja⁴, köztük mindennemű közvetítési lehetőséget módszerszinkretizmusnak bélyegezve.

Horváth Barna – jóllehet a kelsenizmust jelöli meg elméletének egyik ismeretelméleti forrásaként –, törekvése arra irányul, hogy kiszabaduljon a tiszta jogtan egyoldalúságából, mégpedig anélkül, hogy annak módszertani eredményeit lerombolná. Rámutatva a normativizmus elméleti buktatóira és hiányosságaira, jogszociológiájába az angolszász ihletésű *pragmatikus-empirikus* paradigma hatására a jog társadalmiságának, történetiségének, tér-időbeliségének és változhatóságának beemelésevel *ontológiai előfeltevéseket* vesz fel.

Az ontológiai és ismeretelméleti előfeltevések közötti diszkrepanciát a *szinoptikus* látásmód oldja fel anélkül, hogy a *módszertisztaság* neokantiánus követelményét megsértené. Mivel tény és érték egymást kizáró logikai fogalmak, Sein és Sollen nem képezhetnek harmadik ismerettárgyat, ennél fogva nem is rendelkezhet harmadik típusú törvényszerűséggel. Ennek megfelelően a *jog* csak *reflexív gondolati képződményként (tárgykettősségként)* képzelhető el, mely nem rendelkezik önálló módszerrel. Horváth *processzuális* jogszemléletében a jog mint tény és érték, természet és norma *szinoptikus* összenézéséként a társadalom legfejlettebb, legintézményesedettebb eljárási szerkezetében konstituálódik.

Bibó István torzón maradt jogbölcseletében Horváth nyomdokain halad ugyan, de a kelsenizmustól való elszakadásban meghaladja mesterét. Jóllehet, nem fejt ki nyílt kritikát sem Kelsen, sem Horváth – maguk nemében zárt –, vegytiszta rendszerével szemben, de az ifjú tudósban motoszkál a kérdés: hol van a hús-vér, az érző, értékeket hordozó, irracionális ember? Ennek megragadására átértelmezi Kelsen és Horváth ismeretelméleti, illetve ez utóbbi ontológiai előfeltételezéseit. Mindenekelőtt a valóság (Sein) egészére feltételezi a *determináció* értelmében felfogott átfogó *kauzalitás* törvényszerűségének uralmát. Ezen belül megkülönbözteti a természet (Sein1) világra vonatkozó, szűkebben – vagyis az *ok-okozat* egymásutániságában felfogott – kauzalitást, valamint a lelki és társadalmi valóságra (Sein2)

⁴ Természetesen ez nem jelenti azt, hogy a Sein és Sollen vonatkozás nélkül állnának egymás mellett, ezt a problematikát azonban Kelsen kirekeszti a tiszta jogtan vizsgálódásából, és a jogszociológia illetékességi körébe utalja. „Mindazonáltal a jog társadalmi jelenség”⁴ – vallja Kelsen, de ha csak ekként vizsgálnánk, akkor a jogtudomány beleolvadva a természettudományba. (In: Kelsen, Hans: *A tiszta jogtan*. Fordította: Bibó István. Szerkesztette: Varga Csaba. Az ELTE Bibó István Szakkollégium kiadványa, Budapest, 1988. 1.o.) Ezért a jogot a Sollen birodalmába utalja, s azt mint transzcendentális logikai kategóriát határozza meg. „A jogi normát ... olyan hipotetikus ítéletnek tekinti, mely valamely feltételt képező tényállásnak egy feltételtől függő következménnyel történő sajátos összekapcsolódását fejezi ki.”⁴ (i.m: 12. o.) Kelsen a Sollen formális kategóriájával azonban csak a jog főfogalmát adja meg: annak differencia specifikáját a *kényszerben*, ily módon a jog lényegét *kényszerrend* mivoltában látja.

vonatkozó –, *Henri Bergsonnak*, az intuíciót, élményt középpontba helyező, az emberi lélek autonómiáját valló spiritualista életfilozófiájának hatására kidolgozott – *szabadság/spontaneitás* törvényszerűségét.⁵ Ezen túl még *Nicolai Hartmann* hatására a kauzalitás és a spontaneitás között felállítja az ún. *biológiai törvényszerűséget*. (Mindezek mellett neokantiánus módon – de semmiképp nem a közvetíthetlenség értelmében – feltételezi a lét (Sein) és a kellés (Sollen) logikai ellentétét.) Ezek az ontológiai és ismeretelméleti előfeltevések egyben a jog vizsgálatát tekintve új típusú módszertani állásfoglalást is jelentenek.

Jogelméleti konstrukciója során ugyanis nem racionális, deduktív, hanem ún. *empirikus* eljárást követ. Jóllehet, a racionális eljárás gondolatilag “tisztábbnak” tűnik, mégis, ha a társadalmi, emberi-lelki, de akár a jogi jelenségek megismerése folyamán deduktív módon rendezzük az ismeretanyagot, akkor az „azt a veszélyt rejti magában, hogy az előre megállapított fogalom nem egyezik az élmények, és képzetek világában meglévő tapasztalati fogalommal, de az elméleti gondolatmenet során azzal felcserélődik (inverziós eljárás).”⁶ A dedukció gyenge eredményeket ér el – különösen az erkölcs és a lélektan területén.

Bibó célja egyértelmű: az *ismerettárgy tapasztalati valóságát* igyekszik megragadni. „Az *empirikus eljárás* nem dedukció valamely előre megfogalmazott racionális állásfoglalásból, hanem *tapasztalati tényeken alapuló* s a fogalmi megismerés felé haladó *kritikája* egy irracionális állásfoglalásnak... nem akarjuk a jelenségek fogalmi megismerését teljességgel szubjektívvé tenni, hanem a vizsgált jelenség tapasztalati valóságát, irracionális elemeit igyekezünk a lehető legközvetlenebbül megragadni, hogy azután a logikai fogalmat a tapasztalati 'fogalommal' egyezően határozhassuk meg.”⁷

Mindezen ismeretelméleti-ontológiai és módszertani előfeltevések rögzítése után ismerkedjünk meg Bibó kényszer és szabadság karakterológiájával, törvényszerűségekre való

⁵ „Álláspontunk szerint az a tény..., hogy az emberi lélek és társadalmi valóság megismerésében a valóságtudományi és normatudományi módszernek *egyaránt* jelentősége van, már magában foglalja, hogy a lelki és társadalmi valóság sem követhet a természeti kauzalitás világával azonos törvényszerűségeket... Nemcsak a lelki és társadalmi valóság jelenségei, hanem az ember lelkiectől befolyásolt és társadalmilag jelentős természeti funkciói sem érthetők meg, ha nem vesszünk fel a természeti kauzalitástól különböző olyan *valóságtudományi* törvényszerűséget, mely elegendő magyarázatát adja a valóság és érték *konkuráló* jelenlétének. Ezt a törvényszerűséget nevezzük *spontaneitásnak*. Kauzalitás és spontaneitás azután összefoglalhatók egy *tágabb értelemben vett kauzalitás* alatt, mely tulajdonképpen nem más, mint a valóság általános törvényszerűsége, és mint ilyen, nem azonos a természeti kauzalitással.” (In: Bibó István: *Kényszer, jog, szabadság*. (a továbbiakban KJSZ) In: Bibó István: *Válogatott tanulmányok. I. kötet. 1935-1944.* .(Szerkesztette: Vida István és Nagy Endre.) Magvető, Budapest, 1986. 15. lábjegyzet. 15-16.o.)

⁶ i.m. 7.o.

⁷ i.m. 8-9.o.

beágyazásukkal, illetve objektiválódásukkal, majd röviden a jogban való szinoptikus képződményként való megjelenésükkel.

2. A kényszer és szabadság mint szubjektív élmény karakterológiája

Bibó jogelméletének egyik alapvető társadalomelméleti kiindulópontja a létező, valóságos hús-vér ember, így az elemzés elemi szintjén mind a kényszeret, mind a szabadságot – és természetesen a jogot is – az „érintett”, vagyis a *szubjektum perspektívájában* értelmezhető *pszichikai* jelenségeként fogja fel.

A kényszer két pólusát a „kényszerítő” (vagyis a kényszeret gyakorló jelenség), továbbá a „kényszerített” (vagyis a kényszeret elszenvedő) alkotják. A kényszer maga sem egyik, sem másik önmagában véve, hanem a kettőnek egyfajta relációja, „*viszonya*”, jóllehet, lelki jelenségeként való felfogása következtében a kényszer *súlypontja a kényszerített szubjektumára*, tehát a hatás elszenvedőjére esik. A kényszer kiváltójaként a legkülönbözőbb fizikai és társadalmi jelenségek jöhetnek tekintetbe. „Idegen emberi akarat, elvont cselekvési norma, külső körülmények, természeti jelenségek egyképpen szerepelhetnek úgy, mint a kényszerítő, kényszeret gyakorló jelenségek (a hatalmasok, a felelősség, az erkölcsi törvény, a körülmények, az erőszak, a természeti akadályok kényszere!).”⁸

A jog megalapozása szempontjából Bibó számára az emberben rejlő, munkálkodó, de voltaképpen általunk el nem fogadott, uralkodó célképzetek, erkölcsi elvek a fontosak. Sőt „irracionális személyiségünkkel”, „természetünkkel” még saját elveink is szemben állhatnak.⁹ Ezzel kapcsolatban azt kell hangsúlyoznunk, hogy az említett, a cselekvővel szembenálló normák, elvek célok kényszere azt jelenti, hogy norma pozitív követését *kauzalitásszerűként* éljük meg.

A kényszer *pszichikai jellege* értelemszerűen a *kényszerítettség élményét* jelenti. A kényszer gyakorlója – már amennyiben ember –, ugyanis a kényszerítést magát hatalomként,

⁸ i.m. 12.o. Amennyiben a természetben megmutatkozó „kényszerről” beszélünk (bolygók pályája, kő lezuhanása, folyók mederben folyása stb.), az pusztán a természeti jelenségek *antropomorfizálását*, megszemélyesítését, „meglelkesítését”, ily módon a kényszer fogalmának kiterjesztését, sőt a természetiben érvényesülő ok-okozati viszonyában való feloldását jelenti. Ugyanakkor pszichikai jellegénél fogva a kényszerített csak a *cselekvő (ember)* lehet. Ily módon nem feltételezhetjük, hogy az élettelen dolgok vagy az életvilág más fajtái - a növények növekedésük folyamán vagy az állatok ösztöneik korlátozása során stb. - kényszeret élnének át.

⁹ A későbbiekben látni fogjuk, hogy Bibó kényszerelméletében tulajdonképpen ezek az „objektiválódott” kényszerek játszanak majd nagy szerepet.

erőként, szabadságként fogja fel, a kívülálló pedig – pl. az empirikus elemző – sohasem lehet abban a helyzetben, hogy a kényszerítettség élményéről maga nyilatkozzék. Ez egyben mutatja a kényszer *relatív karakterét*. Előfordulhat, hogy egy hatás pl. a kényszer gyakorlója számára kényszerként manifesztálódik, azonban a kényszerített azt nem éli át, sőt szabadnak érzi magát, vagy az is, hogy valakit jóra akarunk kényszeríteni. Még akkor is, ha utólag kiderül a kényszer áldásos volta, a kényszerített a hatás pillanatában kényszerként fogja értékelni azt. Bibó szubjektumból kiinduló gondolatmenete konzekvens, azonban a kényszerélmény relativitása felveti azt a problémát, „hogy a spontán magatartások kényszerűnek, és viszont, (a kényszerű magatartások spontánnak – kiegészítés tőlem – Zs.Á.) tűnhetnek fel aszerint, hogy motívumaik közül melyik jelenik meg mint idegen elem, vagy pedig mint a személyiség sajátos eleme.”¹⁰

A kényszerítettség-élmény csak azáltal jelenhet meg a pszichében, hogy a kényszerített *átélési képességgel* rendelkezik. „Csupán ezen az *átélésen keresztül* juthatunk el a kényszer élményének *tapasztalati* (kiemelés tőlem – Zs. Á.) megismeréséhez”.¹¹ Átélni viszont csak az tud, aki *akarati képességgel* bír. Bibó az akarati állásfoglalásra való képességet tehát összeköti a *tudati viszonyulás*, továbbá a *szembenállás* komponensével. A kényszert nem lehet pusztán érezni, hanem csupán a tudat által „átérezni”: vagyis a hatás csak *rágondolás, reflexió* révén válik a kényszerítettség – még mindig csak potenciális – élményévé. Mindez viszont azt jelenti, hogy az átéléshez mindig tapad egy *értékelő* momentum. Ez értékelés (negatív megítélés esetén a kényszer) mindig külső, vagyis nem azonos a cselekvés vagy az akarati állásfoglalás élményével, hanem ahhoz mindig *kívülről* és *utólagosan* kapcsolódik.

Az élmény csak akkor válik igazán valódi kényszerré, ha a hatás összekapcsolódik azzal az érzéssel, hogy az a „valami” tőlünk független, *idegen erő* és a jelenség *szemben áll* az akarati irányunkkal: csak ekkor válunk kényszerítetté. De Bibó még ennél is továbbmegy. A kényszer fogalmához még a szembenállás momentuma is kevésnek bizonyul. Az „átérezés”, a tudati reflexió és szembenállás még mindig csupán „szükséges, de nem elégséges” feltételei a kényszerítettség-érzésnek. A kényszerítő, valamint az akarati állásfoglalás és a kiváltott lényeg közötti viszonyra éppen az a jellemző, hogy „a *kényszerített akarati állásfoglalás* úgy jelenik

¹⁰ Dr. Horváth Barna ny. r. tanár véleményes jelentése dr. Bibó István bírósági titkár úrnak a jogbölcseletről egyetemi magántanára leendő képzése végett bemutatott irodalmi dolgozatairól. (Közreadja: Ruszoly József) Jogtudományi Közlöny 1992/3-4. sz., 105.o.

¹¹ KJSZ. 11.o.

meg, mint a vele szemben álló *kényszerítő jelenségtől függő, általa feltételezett, általa okozott jelenség!*¹²

Bibó kényszerfelfogásában ehelyütt jelenik meg a *spontaneitás* törvényszerűsége. Ez azonban a tapasztalati jelenségtől a *fogalmi elhatárolás* felé vezet bennünket. Mindenesetre már itt rögzítsük, hogy a kényszer – és ez *Bibó nívója* – *nem a kauzalitás törvényszerűsége, hanem a spontaneitás törvényszerűsége alá tartozó fogalom.* „Akár természeti akadály, akár társadalmi személy, akár idegen akarat az, amely kényszert gyakorol, minden esetben csak akkor beszélhetünk kényszerről, ha a természeti jelenség, a szabály, a parancs a cselekvővel szemben áll, annak spontaneitásától eltérő irányban hat.”¹³

Remélhetőleg, a fenti elemzés egyben bizonyítja a kényszer *szemléletbeli karakterét* is. „Hogy a kényszer csak lezártágában, eredményességében élhető át, és válik teljessé, természetszerűleg egyezik tételünkkel – írja Bibó –, mely szerint a kényszerben foglalt kauzalitás csupán *szemléletmód* és *nem saját* törvényszerűség.”¹⁴ Pontosabban: bár a kényszer kauzalitásszerűen megélt, mivel azonban a kényszercselekvés, az engedő álláspont is a spontaneitás törvényszerűsége alá tartozik, a kényszer – mint szemlélet –,nem más, mint a spontaneitás jelenségeinek saját és idegen törvényszerűségei alatt, vagyis a spontaneitás és a kauzalitás alatt való együtt szemlélése (szinopszisa).¹⁵

Mindezek után fel kell tennünk a kérdést: végül is a kikényszerített cselekvés kinek a cselekedete, kinek „számít be”? Bibó a kérdést a „*kétirányú erkölcsi beszámítás*” elvének felállításával válaszolja meg. Az általános felfogás szerint a kényszer bár a kényszerített cselekedete, de természetesen a kényszerítőnek számít be. A beszámítás azonban nem kauzális törvényszerűség, hanem erkölcsi (jogi) értelemben értendő. Vannak ugyanis olyan objektív helyzetek (természeti akadályok, katasztrófák), amikor a beszámítás fogalma teljesen értelmezhetlenné válik, mivel a magatartás már a kauzalitás törvényszerűsége alá tartozik. A cselekedet irányvételénél azonban az egyén spontaneitása a döntő. A kényszer szubjektív és relatív jellege azt jelenti, hogy míg ugyanaz a kényszerítő eszköz és határfok egyeseknél „beválik”, vagyis a kényszerítő eléri célját, mások ellent tudnak annak állni. Tehát a kényszerített esetben sem beszélhetünk a beszámítás kizárásáról, legfeljebb nem teljes beszámításáról: vagyis a kényszerítettnek is van felelőssége (!). „*A társadalmi megítélés*

¹² i.m. 12.o.

¹³ i.m.

¹⁴ i.m. 20.o.

¹⁵ i.m. 17.o.

mértéke az egyéni körülmények szerinti '*emberileg lehető*' ellenállás"¹⁶. Amíg az ellenállás bármilyen formája és mértéke lehetséges, addig a kényszernek való engedő álláspont tartalmazza a beleegyezés, a szabadság mozzanatát, tehát a spontaneitás törvényszerűsége alá tartozik. Ha viszont az embert megfosztják minden cselekvési lehetőségétől: gúzsba kötik, leütik, akkor már nem jöhet szóba az akarata, amit vele tesznek, az már nem kényszer, a vele történtek a kauzalitás természeti törvényszerűsége alá fognak tartozni. Az abszolút kényszer fogalmi ellentmondás. „A kényszer tehát, mint a spontaneitás területére tartozó lelki jelenség, legfeljebb az emberi cselekvőség világába belevetített *mesterséges kauzalitásnak* nevezhető.”¹⁷

Bibó jogelméletének másik fogalmi alappillére a *szabadság*, melynek karakterisztikája bizonyos törésekkel és következetlenséggel – szoros párhuzamot mutat a kényszer fogalmi elemzésével.

„Szabad vagyok, azt teszek, amit akarok”. Szabadságélményünk hétköznapi megfogalmazásából Bibó alapvetően két empirikus, egymástól elválaszthatatlan mozzanattól indul ki a fogalmi kifejtés irányába. Az egyik mozzanat az, hogy a szabadság – csakúgy, mint a kényszer – *szubjektív élmény*, az élményként felfogott szabadság pedig *pszichikai jelenség*. Eszerint csak „a cselekvő lelki világában regisztrálódik, és csakis az akaró maga ítélni meg konkrét akarati állásfoglalásának szabad vagy nem szabad mivoltát.”¹⁸ A szabadság is *relációs* fogalom, mindig valamiféle kényszerítő erőttől való mentességként fogjuk fel. (Ez a „kényszerítő valami” lehet a természet bármely jelensége, de lehet objektív társadalmi, sőt szubjektív, bennünk rejlő tényező is a maga potencialitásában.) Míg azonban Bibó a kényszert csak az emberi világban tételezi fel, a szabadság fogalmát alkalmazhatónak tartja természeti erőkre, fizikai tárgyakra is. Mivel ő maga állítja, hogy a szabadság a cselekvő lelki világában regisztrálódik, logikája ehelyütt törést szenved, hiszen ily módon csorbul a szabadság lelki élmény jellege.¹⁹

¹⁶ i.m. 32.o.

¹⁷ i.m. 18.o.

¹⁸ i.m. 44.o.

¹⁹ Míg a természetben előforduló kényszereket a natura antropomorfizálásnak tartja (amely kényszer fogalmának kiterjesztésével és a spontaneitás törvényszerűségének feloldódásával járna), a szabadság fogalmát - annak érdekében, hogy mint valamiféle, a *spontaneitástól eltérő, más törvényszerűség alóli mentességként* határozhassa meg -, kitágítja a világ összes lehető jelenségeire. „Kell, hogy a szabadságnak helye legyen a külső világ jelenségei között, mert különben nem nevezhetünk egyes jelenségeket, történéseket, helyzeteket 'szabad'-nak, másokat ismét 'nem szabad'-nak... Ha ugyanis a szabadságot az emberi lélek törvényszerűségének tekinthetjük, akkor semmilyen jelenséget, ami az emberi lelkiség határain kívül esik, nem nevezhetünk valóban szabadnak, legfeljebb átvitt, megszemélyesítő értelemben. Márpedig bizonyos körülmények között az emberi lelkiség kívül álló jelenségeket, így a természet világát is éppoly gyakran nevezük és nevezhetjük szabadnak, mint saját egyéniségünket, lelkiségünket, cselekvésünket; ennek a szóhasználatnak sokkal több valódi értelme és tartalma

A köznapi értelemben vett szabadságfogalom fentiekben említett másik mozzanata az, hogy ami szubjektív élmény, az egyben – még pedig több értelemben – *relatív* jellegű is. Szabadságunkat sem ítélni meg más: sem azon kényszerítő hatalmak (személyek, jelenségek), amelyek kényszerítő „akarata” ellenére cselekszünk, sem pedig semleges pozícióban lévő kívülálló, „objektív szemlélő”, csak mi magunk. Másrészt abban az értelemben is relatív (és ad hoc jellegű), hogy a „lelki folyamat” mint karakterisztika fogalmilag mindig egyedi, individuális vonásoktól, érzékenységtől, értékektől, érdekektől, esetlegességektől függ. Ez a személyes jelleg teszi lehetővé, hogy az embert motiváló tényezők – legyenek azok a legegyszerűbb, akár a legalantasabb ösztönök, vagy a legmagasabb rendű erkölcsi szabályok –, a szubjektumból ugyanúgy kiválthatnak kényszer-illetve szabadságélményt.

A relativitás továbbá azt is jelenti, hogy félrevezető mindazt szabadságnak titulálni, ami egyének vagy csoportok „akaratauk ellenére való felszabadításában” jut kifejezésre. Ez a fajta „felszabadítás” a történelemben gyakran megismétlődik. Mivel a szabadság a spontaneitás *valóságban* érvényesülő törvényszerűsége alá tartozik, így logikusan társadalmi *realitása* is csak a szabadság élményének (!) lehet. „Minden más szabadság csupán posztulált, de nem valóságos szabadság!”²⁰

A szerző a szabadság relatív jellegének állításával értelemszerűen az *abszolút szabadság* létét is tagadja. A kényszer karakterológiája során azzal cáfolja az abszolút kényszert, hogy az esetben már a kényszer alá került akarati állásfoglalás teljes mértékben elveszítené spontaneitását, és kizárólag a kauzalitás törvényszerűsége alá tartoznának. A szabadságot illetően Bibó úgy véli, hogy a „szabadságfogalom relativitása önmagát üzi végig.”²¹ Elméletileg akkor lenne feltételezhető az abszolút szabadság, ha valamely jelenség önmaga törvényszerűsége szerinti érvényesülése zavartalan, illetőleg saját törvényszerűség szerinti lenne. Bibó azonban a *szabadságot nem saját* (sic!), hanem *idegen törvényszerűség alól való mentességként* határozta meg. Minden különbségtétel ellenére azonban érvelése ehelyütt mégis körbenforgó, illetőleg tautologikus, mert az önmaga által eleve megadott

van, semhogy pusztá megszemélyesítésnek tarthatnánk.” (i.m. 39.o.) E logika szerint viszont a kényszer analógiájára azt mondhatnánk: az a tény, hogy a kő esésének, a fák növekedésének, a folyók áramlásának jelenségei az okozatosság törvényszerűsége alá tartoznak, úgyszólván lefordítható, hogy a kőnek szabad lezuhannia, a fának szabad növekednie, a folyónak szabad áramlania. Mindez a kő, a fa, a folyó szabadsága, mert mozgásának ez a törvényszerűsége, amely megfelel a természetének, s nem esik semmilyen idegen törvényszerűség alá. Ezzel viszont álláspontunk szerint esorbát szenved a szabadság, mint csak az akaró és cselekvő ember által megélt élmény bibói tétele.

²⁰ i.m. 45.o.

²¹ i.m. 60.o.

definícióból következik. A szabadság lényege ugyanis éppen a viszonyítás, a relativitás: „amíg nincs mihez mérnünk, addig nincs szabadság, és amint már van, az már nem abszolút. Mindebből világosan következik, hogy a szabadság nem valamilyen önálló kategoriális értékű törvényszerűsége a létező világ síkjának, hanem – csupán éppúgy, mint a kényszer, de annál *szélesebb területen* (kiemelés tőlem – Zs.Á.) csupán *viszonyfogalom*, csupán *szemléletmód*, mely többféle törvényszerűség bizonyos együttszemlélésében (szinopszisában) áll.”²²

A kényszerhez hasonlóan a szabadság érzése is csak akkor jelenhet meg a pszichében, ha a cselekvő rendelkezik az *átélés* képességével. Amennyiben Bibó logikáját követjük, az átélés csak *rágondolás* formájában értelmezhető. Egy élmény csak akkor élhető át (kényszerként vagy) szabadságként, amennyiben a tudati reflexióhoz *értékelés* tapad, az értékelés pedig mindig *utólagos* és cselekvéshez képest *külső*.

Ehelyütt is feltesszük a kérdést: valójában mit él meg az önmagát szabadnak érző lény? Mire is vonatkozik a reflexió? „A szabadságnak, mint élménynek tartalmát az az átélés képezi, hogy akarati állásfoglalásunk idegen törvényszerűségektől, azaz kényszertől mentesen, a spontaneitás saját törvényszerűsége alatt jött létre.”²³ A reflexió, a *tudati viszonyulás* arra irányul, hogy a cselekvő *akarati állásfoglalásában* sem külvilág, sem pedig saját lelki világa vele *szemben álló* tényezője nem játszott szerepet, pedig – és ez a lényeg! – szerepet játszhatott volna. „Ez a *szabadság* nem valamely törvényszerűség pusztá hiányát, hanem éppen a cselekvő emberi lényre nézve legsajátosabb törvényszerűség: a *spontaneitás uralmát* jelenti. A cselekvő *spontaneitás teljessége* nem jelent mentességet a külvilági hatások alól – ilyen értelemben alig találnánk szabad akaratot, és alig élhetnénk át szabadságélményt –, csupán a cselekvő spontaneitásával *szemben álló* és az akarati állásfoglalást e szembenállásban meghatározó *jelenségeket zárja ki*, de a cselekvő spontaneitással eggyé lett külvilági lélektani elemeket nem.”²⁴ (Voltaképpen tehát nem az a jelenség szabad, amely teljesen kívül áll más jelenségeken, hanem az, amely oly módon függ össze más jelenségekkel, hogy az adott jelenség a saját törvényszerűségével teljesen megmagyarázható: vagyis mentes idegen törvényszerűségtől.)

Bibónál az elsődleges szabadságélmény – a kényszer és a szabadság relációs viszonyának következtében – *negatív* jellegű, más törvényszerűség alóli mentesség érzéséből fakad. „Közkeletű kifejezéssel: csak akkor tudjuk a szabadságot értékelni, ha megismerjük az

²² i.m.

²³ i.m. 44.o.

²⁴ i.m.

ellenkezőjét.”²⁵ Ha a cselekvési akarattal semmi nem áll szemben, annak lehetősége, egyáltalán elgondolása sem merül fel, úgy az nem jelent szabadságélményt. Bibó különösen a társadalmi magatartási szabályoknál tartja ezt fontosnak. „Valóban, amennyire kényszernek érezzük az illem, a szokás, a konvenció, a jog, a morál és esetleg az erkölcs szabályait, ugyanolyan mértékben szabadságnak érzünk minden olyan lelkiállapotot, helyzetet, lehetőséget, melyben a felsorolt szabályoknak szubjektíve kényszerítő hatása nem érvényesül.”²⁶

Bibó kényszer és szabadság ellentétét *kontradiktórius*, egymást logikailag totálisan kizáró jellegűnek tartja, melyet azonban – álláspontom szerint – nem tud bizonyítani. Ekkor ugyanis a kényszernek a nem-kényszer, a szabadságnak a nem-szabadság lenne az ellentéte. Márpedig ugyanabban az élményben egyszerre lehetnek, vannak kényszer és szabadságelemek, melyek eleve relatívak, sőt csak utólagos rá gondolás és tudatosítás eredményei lehetnek. Még tovább bizonytalanítja a helyzetet, ha valamit pl. kezdetben kényszerként, aztán szabadságként – vagy fordítva – élünk meg. További komplikáció, hogy ugyanazon jelenség különböző aktoroknak mást-mást jelenthet, sőt, mindez csak még inkább bonyolódik, ha társadalomtörténeti szinten vizsgálódunk. Úgy vélem, hogy a Bibó helyesebben, és előfeltételeihez – különösen ahhoz képest, hogy mindkettőt a spontaneitás valóságtörvénye alá helyezi –, konzekvensebben járt volna el, ha kényszert és szabadságot, mint két pólust *kontrárius*, egymást *nem* kizáró ellentétként, hanem az egymásba-folyás lehetőségét fenntartva, oly módon fogja fel, mint pl. a fekete-fehér ellentétét, amelyek saját minőségükön és öntörvényűségükön belül logikai sorozatot alkothatnak.

Címünk, „*Coactus tamen volui*” – mint tudományos tétel – tehát a kényszer és szabadság lelki élményének kontextusában azt jelenti: „látszólag okozati szükségszerűség alatt, de mégis akaratom törvényszerűsége szerint – cselekedtem!”²⁷

²⁵ i.m. 46.o.

²⁶ i.m.

²⁷ i.m. 18.o. 18. lábjegyzet. Schliemann munkája alapján pontosítja Bibó Cicero mondását, egyidejűleg megcáfolva Siegmund Schlossmann értelmezését, aki szerint a „kifejezés abszurdum, mert annyit jelent, hogy: 'választási szabadságomtól megfosztva – választottam'”. Ld: Schliemann, Adolf: *Die Lehre vom Zwange*. Rostock, 1861. 95-96.o.

3. A kényszer és a szabadság objektíválódása

Mint azt előző fejezetünkben bemutattuk, Bibó a kényszer és szabadság lényegét – az elemzés empirikus szintjén – az átélési és akarási képességgel rendelkező ember szubjektív, lelki jelenségeként határozza meg, mely élmény a kényszert és/vagy szabadságot kiváltó erő(k)re történő, utólagos rá gondolás, értékelés eredményeképp alakul ki. A kényszer/szabadság voltaképpen ezen erő(k)höz kapcsolódó tudati viszony. Jogelméletének központi problémájához: értelemszerűen a joghoz – mint ahogyan egyéb, a kényszer és szabadság szempontjában fontos társadalmi normához – sem jutnánk azonban közelebb a megismerés útján, amennyiben azokat pusztán egyéni lelki élményként fognánk fel, s nem mint *objektív társadalmi intézményeket*. „Minden egyes társadalmilag jelentős akarati állásfoglalásunkhoz vagy szubjektív szabadságélmény, vagy szubjektív kényszerélmény kapcsolódik”²⁸ – írja Bibó. A kérdés most már az, hogy a szubjektív élményekből milyen módon lesz „társadalmi viszonyfogalom”, társadalmi objektíváció?

Bibó meghatározása szerint „a társadalmi objektívációk létrejövetele... egy igen sokféle vonatkozású folyamat, amelynek során az *átélt élménytől az átgondolt ismerettárgy felé, az egyszerűtől az ismétlődő felé, a szubjektívtől az objektív felé és a konkrétól az absztrakt felé haladunk.*”²⁹ (Kiemelések tőlem – Zs.Á.) Az objektíválódás, a tárgyiasulás többlépcsős folyamat: az az út, ahogyan az egyéni élményekből „társadalmi tények”, „társadalmi szabályosságok”, „társadalmi intézmények” lesznek.

Bibó a tárgyiasulás folyamatának kifejtését az empirikus módszer konzekvens alkalmazásával végzi. Az objektíválódás első szintje az *elsődleges tárgyiasítás*, amikor a cselekvő reflektál az átélt egyszeri élményeire, és ezáltal „ismerete tárgyává” teszi. Az egyszeri élmény *ismétlődése* mind jobban hozzájárul a tárgyiasuláshoz. Ezek után a megismétlődő *konkrét* élmények közös tartalmát leválasztjuk, *absztraháljuk* (kényszer, harag szomorúság stb.) Az objektíválódás eddig még tisztán a szubjektum perspektívájában marad. Az *egyéni élmények és az emberi magatartások* világa között kettős viszony van: egyrészt *fokozatosság*, a tárgyiasulás egyéni élményekre való épülése, amennyiben „az objektíválódás továbbhaladása és társadalmi funkciója akkor kezdődik, amikor egyéni *élményeinkhez* külső *magatartásokat* is hozzákapcsolunk, s ezeknek az egyéni összefüggéseknek a társadalom többi tagjaira vonatkoztatott *általánosításával* mások magatartásairól azok belső élményeire

²⁸ i.m. 46.o.

²⁹ i.m. 24.o.

vonatkozó következtetéseket vonunk le.”³⁰ De nem csak a fokozatosság, a tárgyiasulás egyéni élményekre épülése, hanem az egyéni élmény és az objektiváció *egyidejű „egymásban-levése”* is jellemző. „Az egyszeri magatartások *ismétlődése* (formális objektivációk, szokás, társadalmi szabályosságok stb.), majd pedig az ismétlődő konkrét magatartásokról levont közös *tartalmak elvonása* (materiális objektivációk, társadalmi szabályozottságok, intézmények) jelentik a társadalmi objektiválódás végső etapjait.”³¹ Megállapíthatjuk tehát, hogy az egyszeri élmény és az emberi magatartások tárgyiasulására hasonlóan jellemző az *ismételtség*, majd a *tartalom absztrahálása*.

Az egyéni élményhez képest a társadalmi objektiváció további sajátosságaként emelhetjük ki bizonyos mértékű *fiktív* jellegét. Ez azt jelenti, hogy bizonyos élmények nem feltétlenül jelennek meg minden egyénnél (pl. a törvények tisztelete, kényszerítőereje, vagy különböző hatalmi intézményektől, személyektől való félelem), mégis azt objektív jelek alapján a jelenség létezését feltételezzük, kivetítjük mindaddig, amíg az beigazolódik. Ha azonban az ellenkezője objektiválódik, vagyis tömegesen vagy teljességgel eltűnnek mögüle a valóságos élmények, akkor „az objektiváció *puszta fikcióvá* lesz, és elveszti társadalmi realitását.”³² Sajnálatos, hogy Bibó ezt az – egyébként nagyon figyelemre méltó – gondolatát nem fejti ki: egyrészt nem világos, hol az a kritikus pont, amikor az egyéni élmények objektiválódása eléri a „társadalmi” minőség szintjét, s hol az a társadalmi limit, amikor a valóságos élmények oly mértékben megfogyatkoznak, hogy az objektivációk elvesztik realitásukat. (Ez különösen a társadalmi normák érvényességének és hatékonyságának kérdésénél válhat kritikussá.)

A kényszer objektiválódásának kiindulópontja, hogy a kényszerítő akarat (amely lehet természeti akadály, más(ok) akarata, szabályok, belső parancs stb.) szembenáll a kényszerített akaratirányával. A kényszer mint egyéni élmény objektiválódásának első feltétele, hogy a kényszerített engedjen a kényszernek.

Mindennek két következménye van az objektiválódás folyamatában: az egyik a *szankció materializálódása*, a másik pedig a kényszer társadalmi *viszonyfogalommá* válása.

Bár az emberi cselekvésnek sokféle motívuma lehet, Bibó a leggyakoribb és legobjektívebb mozgórugót a következményben, *a szankcióban* – látja. Bibó értelmezésében

³⁰ i.m. 23.o.

³¹ i.m.

³² i.m..

a következmény csak negatív, vagyis a szankcionáló, fenyegető jellegű lehet.³³ Ugyanakkor a társadalmi kényszerobjektívációk sokszor nem objektíválódnak teljes mértékben, ebben az értelemben hibásak, tökéletlenek. A társadalmi kényszereszközök tökéletlensége egyrészt megmutatkozik abban, hogy bekövetkeztük nem a bizonyosság, hanem a *valószínűség* síkján mozog. Ha bizonyosak lennének, akkor a természeti szükségyszerűség törvényszerűsége alá kerülnénk. Meg kell elégednünk a valószínűséggel, a *nagyfokú kiszámíthatósággal*, – ezt a fokot azonban csak egyes morál-és szokásszabály, valamint természetesen „különösen nagy szabálytömeeggel” a jog éri el. Ezt kiegészíthetjük azzal, hogy még a nagyfokú kiszámíthatósággal bekövetkezendő szankciók között is jelentős minőségi különbség van. A bevett szokások (szokáserkölc), konvencionális szabályok stb. – vagyis a közszellem normái – alapvetően nem abban különböznek a jogtól, hogy garantálatlanok, elmaradhatnak, vagy ha mégis bekövetkeznek, akkor szankcióik ereje enyhébb, hanem abban, hogy a következményeik *szabálytalanul garantáltak*, nem konkrétan meghatározottak, esetleg a norma megsértése után jóval később, vagy nem is a normasértővel, hanem vele kapcsolatban állókkal szemben jelentkezik. Ezzel szemben az állam jogi normái *szabályozottan* garantáltak, konkrétak, a kiszámíthatóság foka a legmagasabb. (Ugyanakkor a jog területén is találkozunk a szankció elmaradásával, sőt kényszert nélkülöző normákkal is.)³⁴ „A kiszámíthatóság növekedése tehát jellegzetes *funkciója* (kiemelés tőlem – Zs.Á.) a kényszer objektíválódásának, társadalmivá és általánossá válásának.”³⁵

Az objektíválódás másik következménye – a fentiekkel összefüggésben –, hogy a kényszerített kényszerítő közötti viszony *társadalmi viszonyfogalom*má válik.³⁶ A szubjektív kényszer karakterisztikájában a kényszernek, mint többpólusú fogalomnak a súlypontja a kényszerítő hatalom (legyen az természeti erő, egyéni vagy társadalmi hatalom) és a kényszerített cselekvő egyfajta „viszonya”, helyesebben szólva: a *hatás*, amelyet a kényszerítő a kényszerítettre gyakorol. Nos, a szubjektív élmények ismétlődésével és absztrahálásával az élmények objektíválódnak, s immár tiszta „viszonyként” lépnek elénk.

Azonban ahogyan „nincs teljesen szubjektív kényszer, mert mindaz, ami velünk, mint kényszerítettel szemben áll, a külvilágból ered, de nincs tökéletesen objektív kényszer sem,

³³ Ismeretes, hogy a jogelmélet a negatív jogkövetkezménytől, azaz a szankciótól megkülönbözteti a pozitív jogkövetkezményt, vagyis a joghatást.

³⁴ Lásd ehhez Bibó Dékány olvasatát. Dékány István: *A társadalomfilozófia alapfogalmai*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1933.

³⁵ KJSZ. 24.o.

³⁶ Ld.: Balog Iván: *Politikai históriák Közép-és Kelet-Európában (Bibó István fasizmusról, nacionalizmusról, antiszemitizmusról)* Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2004. 40.o.

mert amit annak nevezhetnénk, az már nem kényszer, hanem valódi kauzális szükségszerűség.”³⁷ Az objektiválódás *társadalmi funkciója* éppen akkor kezdődik, amikor egyéni élményeinkhez külső magatartásokat rendelünk. (Ily módon válik lehetővé Bibónál a kényszerélmények fokozatossága a fizikai-pszichikai, külső-belső kényszerek kvantitatív megkülönböztetése.)

Bibó a *szabadságélmény* objektiválódását a kényszerrel analóg módon, tárgyalja, jóllehet fogalmilag differenciáltabban. Kiindulópontként a hasonló jellegű akarati állásfoglalásokhoz kapcsolódó szubjektív szabadságélményeket, illetve azok *ismételtségét* jelöli meg, azaz *több* szubjektív *egy* kevésbé szubjektív élménnyé való összekapcsolódását. Bibó ezt nevezi *egyéni (negatív) szabadságnak*. Egyéni, mert a szubjektumot illeti – bár Bibó szerint sem elég karakterisztikus ez a jelző. Az egyéni szabadság szélesebb értelemben magában foglalja a szubjektív szabadságélményeket, szűkebb értelemben azonban már – bár alacsony fokon, de – az objektiválódott szabadságot is. Ugyanakkor negatív jellegű, mert a voltaképpen nem jelent mást, minthogy az emberi magatartás bizonyos területei természeti és társadalmi hatások által nem befolyásoltak, illetve szabályozatlanok. „Az *egy* embert megillető egyéni szabadság ily módon tehát azáltal adódik, hogy *mindaz*, ami úgy a normák, mint a természeti környezet esetleges kényszerétől objektíve *szabadságnak marad*, az objektív *egyéni szabadság* területe lesz.”³⁸

Ugyanakkor a szabadság területén sem létezik a szubjektivitástól teljesen mentes abszolút objektiválódás, mert az már nem tartozna a társadalmi jelenségek közé. A fokozati különbség – ugyancsak a kényszerhez hasonlóan – leginkább a „*belső*” és „*külső*” fogalompárossal írható le. A tárgyiasulás folyamata mindenesetre bizonyos fokú elvonatkoztatást, *absztrahálást* és egyben *értékelést* is jelent, mivel saját cselekvőségünkre, mint egységre vonatkoztatjuk olyaténképpen, hogy azt pozitíve értékeljük. (A pozitív értékelés azonban még nem jelent pozitív szabadságot is egyben.) „Ily módon egységbe foglalhatjuk akciószféránk mindazon területeit, melyekre nézve ezeket a részleges szabadságokat megállapítottuk, s a részleges szabadságoknak ezt az egységét saját személyiségünk egységére vonatkoztatjuk, mint bennünket objektíve megillető *egyéni szabadságot*.”³⁹ Ezek szerint a társadalom egymás mellett létező, saját érvényességi körrel behatárolható „egyéni

³⁷ KJSZ. 35.o.

³⁸ i.m. 48.o.

³⁹ i.m. 47.o.

szabadságokra”, „szabad akciószférákra osztható fel”⁴⁰. Önmagában az, hogy részleges szabadságainkat összesítjük, majd azt a minket megillető szabadságterületnek nyilvánítjuk, még nem jelent „valóságos” – tehát objektíválódott(!) – szabadságot. Mindezen szabad akciószférák csak akkor válnak az egyén negatív szabadságává, ha azt a társadalom többi tagja is elismeri, és saját egyéni szabadságához viszonyítja. Bibó tehát az egyéni (negatív) szabadságot *relációként, társadalmi viszonyfogalomként* fogja fel, melyek kiterjedése – álláspontunk szerint – folyamatosan változó. A szubjektív élmény kiirthatatlansága, és a külső elismeréstől való feltételezettsége miatt nem éri el a bizonyosság szintjét, hanem csak a valószínűségét, ezért mindig tartalmaz bizonyos *fiktív* vonást.

Az objektív egyéni szabadság természetesen összefüggésben van egyéb társadalmi objektívációkkal is. Ezek közül kiemelkednek az erkölcsi szabályok. Az egyéni szabadság mértéke, kiterjedése ugyanis függ attól, hogy a normák általában véve mennyi szabad „játékteret” hagynak számunkra. Egyéni negatív szabadságunk változó, dinamikus jellege az empirikus erkölcsi szabályokkal való összevetés során is megjelenik: léteznek ugyan erkölcsi normáktól mentes egyéni szabadságok, azonban ezek érvényesülése *sohasem garantált*. Más a helyzet azonban az empirikus *jogszabályok* esetében. Bibó szerint „a jog szabályai által ily módon szabadon hagyott aktivitási lehetőséget nevezhetjük *polgári szabadságnak*. Ha ez a szabadságszféra *nemcsak a jog kényszerétől* marad szabadon, hanem egyes jogi jelenségek kényszerétől más (rendesen magasabb) *jogszabályok kényszere által is* szabadnak biztosítatik, mint ún. *szabadságjog*, akkor ezáltal *jogintézménnyé*, az egyéni szabadság materiális objektívációjává lesz.”⁴¹ Ez esetben tehát maga a jog biztosítja szabadságot azáltal, hogy jogintézménnyé teszi.

A polgári szabadság azonban Bibó számára nem feltétlenül jelenti a szabadság legmagasabb fokát, mégpedig azért, mert e jogok megmaradhatnak pusztán a negatív, voltaképpen a *passzív* szabadság szintjén. A szabadság objektíválódásának második, jól definiálható etapa Bibónál az ún. *pozitív szabadság*, vagyis az az esetkör, amikor úgy élünk a szabadsággal, hogy egyben élvezzük is azt.

Mint láttuk, Bibó kiindulópontja szerint „minden egyes társadalmilag jelentős akarati állásfoglalásunkhoz *vagy* szubjektív szabadságélmény, *vagy* szubjektív kényszerélmény

⁴⁰ i.m. Sajnálatos módon Bibó ehelyütt a szabadságobjektíválódás analízisének elvont szintjén maradt, az értelmezést nem könnyítik példák. Mindenesetre nehezen elképzelhető, hogy szabadságszféráink ne nyúlnának át egymásba, a „szabadság egyéni (negatív) kis körei” – a másik számára idegen törvényszerűségként – ne metszenék át egymást.

⁴¹ i.m. 48.o.

kapcsolódik.”⁴² A szubjektív szabadságélmény és az egyéni szabadság negatív jellege az idegen törvényszerűségtől, különösen a külső (természeti és társadalmi) tényezők kauzalitásszerűen megélt meghatározottságától való *mentességét* jelenti. A társadalomban, ahol a spontaneitás törvényszerűsége az uralkodó, a *kényszer* jelenti ezt az idegen törvényszerűséget. A voltaképpen alapvetően mindig szubjektív szabadságélményt tehát akkor éljük meg, ha magatartásunk, akarati állásfoglalásunk mentes az idegen törvényszerűség befolyásától, mely befolyást mindig a természeti törvényszerűséghez, az ok-okozati viszonyhoz hasonlóan élünk meg.

Mint ahogyan a negatív jelző ellentettje a pozitív, a mentességnek a kötöttség a párja. Bibó szerint azonban a pozitív szabadság paradox módon „*valamiféle kötöttséget jelent.*”⁴³ De hogyan lehet a szabadság egyszerre mentesség és kötöttség? Hogyan egyeztethető mindez össze azzal a tétellel, miszerint a kényszer és szabadság egymás *kontrárius* (vagy mégis: kontradiktórius?) *ellentétei*?

Ugyanazon magatartást befolyásoló cselekvési szabályok ugyanazon cselekvő számára jelenthetnek kényszert, de más esetben szabadságot is. A pozitív szabadság fogalma szempontjából Bibó számára azok a helyzetek a fontosak, mikor a szabály „kényszere” és a cselekvő ugyanazon szabálytól való „mentessége” is egyszerre érvényesül: vagyis a kötöttség és a szabadság az akaratirányunknak megfelel, *egyirányúan* és *egyidejűleg* jelennek meg. Bibó ennek megvalósulását „a társadalmi szabályrendszerek nem kényszer alatti követése”⁴⁴ területén vizsgálja. Ekkor – előrebozsátva – a cselekvőt kötő szabályok éppen találkoznak az akaratával, így azok követését nem kényszerként, hanem szabadságként éli meg.

Abból indul ki, hogy „*minden cselekvési szabály, illetve értékítélet, mely először* jelenik meg valamely cselekvő személyiséggel szemben, *kényszert, idegen törvényszerűséget* jelent, esetleg az is marad mindvégig.”⁴⁵ Az ember, mint társadalmi lény *először az összes társadalmi szabályt kényszerként* él meg.

Előfordulhat azonban, hogy a szabálykövetés teljesen, vagy többnyire *automatikusan* megy végbe: voltaképpen itt a normának megfelelő magatartásról van szó. Bibó maga

⁴² i.m. 46.o. Bár Bibó „csak” a társadalmilag jelentős akarati állásfoglalásokat említi, de a *Kényszer, jog, szabadság* című műve szellemében gyakorlatilag az *összes* akarati állásfoglalás besorolható vagy a kényszer- vagy a szabadságélmény alá.

⁴³ i.m. 49.o.

⁴⁴ i.m.

⁴⁵ i.m. 50.o.

mondja, hogy „a morál, a jog, a konvenció, a szokás, az illem, a divat, sőt a hatalmi parancs vérünné vált, saját törvényszerűségként való *spontán követése* lehetséges, és mindannyiszor *szabadságot jelent az illető szabályok kényszere alól.*”⁴⁶ Ugyanakkor – mint láttuk –, Bibó a szabadságot, mint negatív egyéni lélektani jelenséget éppenséggel a tudatosság által választja el a pozitív szabadságtól. Mindenesetre a tudatosság, tehát az *emberi értelem, az intelligencia* a belátás, a felismerés momentuma szolgája azon diszkrepanciát áthidalni, amely a kényszer fenyegető jelenléte és egyidejűleg a szabadság magas fokú intenzitása között van.⁴⁷

Bekövetkezhet ugyanis, hogy a szabály tartalma, vagyis az általa megfogalmazott követelmény kiváltja a címzett beleegyezését, helyeslését, „beleolvadhat a cselekvő személyiség spontán cselekvőségébe, s így annak saját törvényszerűségévé válhatik.”⁴⁸ Ekkor az a *paradox* helyzet áll elő, hogy kényszer és szabadság ellentéte feloldódik az emberi cselekvések területén: az egyén a szabály általi teljes meghatározottságában is szabadságot élvez oly módon, hogy megszabadul a kényszerítettség élményétől.

Az egyéni negatív szabadságélmény – amely természeténél fogva csak szubjektív lehet – ekkor már objektív (!) szabadsággá válik. Ez esetben jöhet létre az az ellentmondásos szituáció, hogy a cselekvő a szabály által való legteljesebb meghatározottságban *is élvez a szabadságot*. Ez a szabadságélmény már nem egyenlő a „békén hagyva lenni” szabadságával, a pozitív jelző valami többletet, mégpedig aktivitást jelent! „Az ilyen szabadság tudatosságot és aktivitást kíván, és a szabállyal egyirányú magatartások terén nemcsak a kényszertől való mentességet, hanem a cselekvés pozitív érvényesülésének lehetőségét is kiterjeszti, tehát pozitív tartalommal teljes.”⁴⁹ A pozitív szabadság alapját tehát az az *egyirányúság* képezi, amely a kényszert *gyakorló* jelenség és a *cselekvő(ség) akaratiránya* között létrejön.

A pozitív szabadság Bibó szerint ugyan „nem a legkorlátlanabb, de a legintenzívebb szabadságélmény, mert hiszen a kényszer lehetősége, gondolati jelenléte a legerősebb, s a tőle való mentesség élménye a legközvetlenebb.”⁵⁰ A szabadságélmény azért a legintenzívebb, mert a kényszer potencialitása is a legerőteljesebb.

⁴⁶ i.m. 51.o.

⁴⁷ „Önmagannak a törvénye pedig az a törvény, mely minden másnak parancsol, uralkodik mindenek felett, szóval ő a leghatalmasabb. Ez a leghatalmasabb pedig erkölcsi értelemben a legértékesebb. A legértékesebb az intelligencia, az ész; tehát önmagannak a törvénye...” In. Bartók György. *Az akarat szabadság problémája*. Stein János m.kir. egyetemi könyvkereskedése bizománya, Kolozsvár, 1906. 108.o.

⁴⁸ KJSZ. 50.o.

⁴⁹ i.m.

⁵⁰ Tuka Béla: *A szabadság*. Grill Károly Könyvkiadóvállalata, Budapest, 1910. 26.o.

Bibó a pozitív szabadság bemutatására egyetlen, talán a legkézenfekvőbb példaként az erkölcsi normarendszert hozza fel. Nem lehet eléggé hangsúlyoznunk azonban, hogy különbséget kell tennünk a szabadság eredeti *lélektani* fogalma és az *erkölcsi* értelemben vett szabadság között. „A szabadság lélektani értelemben véve, nem egyéb – írja *Bartók* György –, mint ama *tény*, mely szerint a cselekvő egyén lényege akadálytalanul érvényesülhet a választásában és akarásában. A szabadság lélektani értelemben formális fogalom; itt egészen mellékes dolog, hogy az ily szabadsággal rendelkező egyén erkölcsi tekintetben jó-é vagy rossz. A szabadság erkölcsi értelemben véve, nem *tény*, hanem ideál... s így *normatív* természetű... A szabadság pszichológiai értelemben véve ontológiai természetű s mint ilyen, etikai érdekekkel csak annyiban bír előttünk, a mennyiben feltételét képezi az erkölcsi megítélésnek. Etikai értelemben véve pedig axiológiai természetű a szabadság s az ész uralmát jelenti az ösztönök felett.”⁵¹

A bibói érvelés is ehhez hasonlatos. Az *erkölcsi szabadság* nemcsak az erkölcsi normák spontán követését jelenti, hanem minden olyan szabályt, amely „egyetemes erkölcsi minősítésben” részesül. Ilyen a jog és a szokás is, de a hatalmi parancs, divat, illem követése nem jelent erkölcsileg értékelt szabadságot. Nem lehet nem észrevennünk, hogy itt Bibó a *spontaneitást*, mint eredetileg *értéksemleges valóságtörvényt axiológiai tartalommal* tölti meg.

Ehelyütt nem kerülhetjük Bibónak *Immanuel Kant* tiszta etikájához való viszonyát. Bibó Kant értelmezése álláspontom szerint, összességében véve súlyához képest elnagyolt, kritikája egy ponton jogosulatlan, ugyanakkor maga – ha nem is explicit módon –, mégis kantiánus. Bibó maga veti fel a kérdést: ha a pozitív szabadságot a *kényszer szabadsággá alakításaként* fogjuk fel (amely az emberi magatartások területén a kényszer és szabadság között fennálló *kontradiktórius* (!) ellentét miatt önellentmondásnak tűnik), úgy az hogyan egyeztethető össze az *erkölcs autonómiájának* ama követelményével, „mely szerint az erkölcsi cselekvés *teljes*, azaz *minden* kényszertől mentes szabadságot követel.”⁵² Bibó jól látja: a kényszer általa alkalmazott, „elmélyített” definíciója⁵³ ellentmond a „tiszta erkölcsi szabály”⁵⁴ fogalmának, ugyanis a lehetőség mindig megmarad, hogy a szabály szemben álljon

⁵¹ Bartók: *Az akarat szabadság problémája*. 111.o.

⁵² KJSZ. 51.o.

⁵³ i.m. 52.o.

⁵⁴ Kant *A gyakorlati ész kritikájában* kifejti, hogy a jóakarát az erkölcsi cselekvés értékmérője, az akarat pedig csak akkor jó, ha az kötelességteljesítésből fakad. A kötelesség a törvény iránti tisztelet. A törvény tartalma lehet idegen tekintélyek által meghatározott, *heteronóm*, amelyet nem önmagáért, hanem pl. félelemből, valamilyen előnyszerzés végett, mások iránti tiszteletből tartunk meg. Az ilyen cselekedet ugyan *legális* (jog) azonban nem

legbensőbb lényegünkkel és kényszerítsen minket. „A tiszta erkölcsi szabályok kényszere csupán abban különbözik a többi társadalmi szabályok kényszerétől, hogy társadalmilag *nem objektiválódik*, az abszolút értékességre való feltétlen igényével ugyanis az erkölcsi szabadságnak, a normával való azonosulásnak oly fokú *követelését* foglalja magába, mely a norma kényszerének minden társadalmi objektiválódását lehetetlenné teszi: mihelyt a kényszer *objektíve* megjelenik, a szabály empirikus erkölcsi szabállyá, joggá, morállá válik!”⁵⁵ Jóllehet, a tiszta erkölcsi szabály kényszer alatti követése és a spontán szabálykövetés a külvilágban egyformán jelenik meg, de köztük lévő „kis különbség” megtétele nemcsak nehéz, hanem egyesek számára lehetetlen. *A tiszta erkölcs szabály ekkor valami könyörtelen kényszerítőt jelent.* „Tehát éppen a legmagasabb rendű erkölcsi szabályok követésénél érhető el a legnehezebben a pozitív szabadság.”⁵⁶ Csak akkor lehet szó valóban erkölcsi szabadságról, „ha a rossz hajlamokkal szemben immár ’jó hajlamok’ (azaz *erkölcsileg értékes spontaneitás* – kiemelés tőlem Zs.Á.) is állanak.”⁵⁷ Ekkor az erkölcsi szabály és a spontaneitás azonosul. S fordítva: a tiszta etikában a szabadság kényszerre transzformálódik.

4. A jog mint szinopszis

Bibó a tapasztalati élményként felfogott *jogot* kényszerélmény és szabadságélmény, a tárgyiasulás szintjén pedig a legobjektívebb kényszer és legobjektívebb szabadság *szinoptikus* szemléleteként határozza meg. A jogban kényszerélményt jelent az emberi cselekvőség irányával ellentétes jogszabály, a jogrendszer erőteljes érvényesülése, maga a szankció, az attól való félelem, annak bekövetkezése. A jogi kényszer sajátossága más társadalmi normák – morál, konvenció, szokás, illem, divat stb. – által gyakorolt kényszerrel vagy nyomással szemben abban rejlik, hogy a legkiszámíthatóbb, a legbizonyosabb, legobjektívebb, továbbá már előfeltételeiben is szabályozott, körülírt jelenség.

igazi erkölcsi cselekedet. A morális cselekedet csak *autonóm* erkölcsi törvényhez igazodik, melynek megalkotója egyedül a cselekvő személy lehet. Kant a priori feltételezi, illetve posztulálja az autonóm lény akaratszabadságát. (Önmagában csak ez szolgálhat a felelősség alapjául.) A tiszta erkölcsi törvénynek azonban nem lehet tartalmat adni, mert az csak esetleges és külsődleges lenne. Ha egyetemleges, univerzális erkölcsi *a priori* törvény akarunk felállítani, úgy azt meg kell szabadítani minden tartalomtól. Így nem marad más vissza, csak a törvény formája, alakja: a *kategorikus imperatívusz*: cselekedj úgy, hogy cselekedeted maximája egy általános törvény mértékéül szolgálhasson. „Ez a szabadságnak a nemleges értelme, az öntörvényűség (autonómia) pedig a szabadságnak a tevőleges értelme.” In: Horváth Barna: *A jogelmélet vázlatja*. Szeged Városi Nyomda és Könyvkiadó Rt., Szeged, 1937. 108.o.

⁵⁵ KJSZ. 52.o.

⁵⁶ i.m.

⁵⁷ i.m.

⁵⁷ i.m.

Ebből kiindulva a jognak nem lehet differencia specifikája a *fizikai erőszak*, hiszen más normáknak (konvenció, parancs) is lehetnek ilyen szankciói. „Ami a jog fizikai és nem fizikai kényszerét a többi szabályok fizikai és nem fizikai kényszerétől elválasztja, az kiszámíthatósága és általánossága, azaz magasfokú objektiválódása.”⁵⁸

A jogi kényszer nem pusztán a szabályszegés bekövetkezte után jelenik meg, hanem *lélektani funkciója* ott kezdődik, ahol a szabály és az akaratirány egymásnak feszül. A jogi szankció tehát nemcsak konkrét lefolyásában jelent kényszert, hanem absztrakt szembenállásban is. A magatartások közös tartalma tehát elválik a konkrét lefolyástól, és társadalmi intézménnyé, azaz joggá kristályosul. S „az egymásból folyó jogkövetkezmények: szankciók a jog számos területén hatalmas eljárási rendszerekben, perrendtartásokban épülnek ki, melyek a kényszer tartalmi (materiális) objektiválódásának legnagyobb megjelenései.”⁵⁹

Bibó álláspontja szerint a jogban nemcsak a *legobjektívebb kényszer*, hanem egyben a *legobjektívebb szabadság* is perfektuálódik. Téves az a (köz)vélekedés, amely a jogban csak a kényszert látja, mivel ezt sem a gyakorlat, sem pedig a racionális belátás nem igazolja. A szerző – csakúgy, mint a kényszer esetében –, végigkíséri a szabadság élményének jogban való objektiválódását a szubjektív szabadságélményektől a polgári és egyéb jogi szabadságjogokon keresztül egészen az erkölcsi szabadsáig.⁶⁰

A *szubjektív szabadságélmények* – pl. az a *negatív szabadságélmény*, amikor az akarati állásfoglalás nem esik a jog megítélése alá, vagy ha alá is tartozik, a jogszabály megszegése valamilyen oknál fogva nem von maga után jogkövetkezményt –, alapvetően nem különböznek az egyéb társadalmi szabályoktól való szabadságtól.

Ezektől eltér a *pozitív egyéni szabadság* fogalma. Bibó e körön belül külön kiemeli az ún. *polgári szabadságjogok* pozitív szabadságélményét, mert ezeknél a jog már magas szintű jogszabályok révén maga biztosítja, garantálja a jottól való szabadság területeit (pl. gyülekezési jog). E materiális objektivációk hatékonyságának és objektiválódásának további fokozását jelentik a pozitív értelmű szabadságobjektivációk, amikor a *jog által megengedett szabadság* (gondoljunk pl. a tulajdonjogra) már nemcsak a jottól határolt, de

⁵⁸ i.m. 88-89.o.

⁵⁹ i.m. 87.o. (Nem nehéz felfedeznünk a párhuzamosságot: Bibó kényszerelmélete Horváth Barna szinoptikus processzuális jogszemléletére épül.)

⁶⁰ Ennek részletes elemzése külön tanulmányt igényelne: ehelyütt csak rövid összefoglalásra vállalkozunk.

megnyilvánulásaiban is a jog által meghatározott szabadságként jelenik meg (pl. szerződéskötés, végrendekezés joga, jogi eljárások). A jog objektíve megjelöli a szabadon akarható cselekvésünket, és biztosítja e cselekvések célját képező konzekvenciák bekövetkezését. Ekkor a „negatív szabadság pozitívvá, a jog a szabadság korlátozójából és határolójából szabadsággá válik.”⁶¹ A szabadság objektívációjának legmagasabb foka a jog és a legkomplikáltabb erkölcsi forma, az *erkölcsi szabadság* találkozásának élményében érhető tetten. Ekkor ugyanis a jogszabályok céljai nem pusztán megegyeznek a cselekvők céljaival, hanem azok egyetértésével, helyeslésével is találkoznak, sőt, azok a cselekvők megállapodásából származnak (pl. a politikai szabadság materiális objektívációja, népszavazás).

Bibó jogelméletében csak félig kimondott, de egész munkásságát elementáris erővel átható axióma, hogy az *embert szabad, moralitással bíró lény*. Ezt a felfogását egész életében konzekvensen önmagára is vonatkoztatta, emberi, politikusi magatartásában, tudományában kimondott szavait tettekké változtatta. Kényszerek között, de szabadon döntött konokszelíden, naív-realistán, megalkuvás-nélküli toleranciával, mikor 1944 nyarán az Igazságügy-minisztériumban „árja-párja”⁶² mentesítő igazolásokat írt alá, mikor 1956. november 4-én utolsóként a parlamentben maradt, a váci „Lordok házában” és Márianosztán.

„Coactus tamen volui.”

⁶¹ KJSZ.10.o.

⁶² Huszár Tibor: *Bibó István. Beszélgetések, politikai-életrajzi dokumentumok*. Magyar Krónika, Kolonel Lap-és Könyvkiadó Kft., Debrecen, 1989. 51.o.